

KAZAK TÜRKÇESİNDE “GÖZ” ORGAN İSMİYLE KURULMUŞ DEYİMLERİN YAPI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ

Kazakh Turkish The "Eye" With Organ Name Founded Structure And Meaning Properties Idioms

Особенности лексического значения пословиц, образованных от названия органа зрения «Глаз» в казахском языке

*Emine ATMACA**

Özet

Kazak Türkçesindeki deyimlere (turaktı tirkes / frazeologizm / ayşıktı söz uramı; beyneli söz tirkesi) bakıldığında insanın en önemli uzvu olan görme organı gözle ilgili deyimlerin özel bir yere ve öneme sahip olduğu görülür. Bu sebepten deyimlerin içerisinde göz organı adıyla teşkil olunmuş deyim sayısı da fazladır. Zira göz, dış çevreyle bağlantımızı sağlayan en önemli uzvumuzdur.

Bu makalede Kazak Türkçesinde organ adı içeren deyimler yapı ve anlam açısından ele alınmış, Türkiye Türkçesi bünyesinde organ adı bulunan deyimlerin birbirleriyle ortak olan, benzer ya da birbirlerinden ayrılan yönleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında ortaklaşan deyimler olmakla birlikte, iki şivede de ortak olan dil birimleri farklı deyimlerin kurulduğu da bu çalışma sayesinde tespit edilmiştir. Türk dilinin diğer lehçe ve şivelerinde kullanılmakta olan göz kelimesi deyimler bu çalışmanın içerisinde yer almamıştır.

Anahtar Sözcükler: Kazak Türkçesi, deyimlerde göz organı adı, deyim, anlam bilim.

Abstract

The statement in the Kazakh Turkish (turaktı tirkes / frazeologizm / ayşıktı söz uramı; beyneli söz tirkesi) when people see as the most important parts of the body organ of sight to observe a special place and importance of the statement has to be seen. Therefore, in the eyes of the body with the name constitutes a statement of the number of statements that is more than dedicated. Because the eyes, help us make a connection to the external environment is our most important organ.

In this paper Kazakh Turkish name contains the organs of the statement discussed in terms of structure and meaning has been acquired, Turkey Turkish name within the body of statements that are common with each other, similar or separated to show the directions were studied.

Kazakh Turkish and Turkish of Turkey between phrases becoming common, although both are common in vernacular languages was established in units of different expressions have been identified through this work. Turkish language and dialect used in the other polish word phrases that are being observed in this study did not take place.

Key Words: Kazakh Turkish, observed in organ idioms name, idioms, meaning of science.

Резюме

*Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi
eatmaca@sakarya.edu.tr

Если рассмотреть (фразеологизмы, описательные и устойчивые словосочетания), то можно заметить, что пословицы связанные с названием органа зрения “Глаз” занимают главное место, в связи с этим среди пословиц преобладает количество, образованных с помощью слова “Глаз”. Так как глаз является главным человеческим органом, который связывает нас с окружающей средой. В этой работе уделяется большое внимание образованию и лексическому значению пословиц, образованных от слова «Глаз» в казахском языке, а также выявлению отличительных особенностей и сходств этих пословиц в турецком и казахском языках. Вместе с тем рассматриваются как пословицы одинаковые по смыслу, так и разные по смыслу. В работе не отводится место пословицам, образованных от слова «Глаз», которые есть в других тюркских языках и диалектах.

Ключевые слова: Казахский язык, название органа глаз в пословицах, пословицы, лексическое значение

O. Giriş

Türkiye Türkçesi sözlüğünde deyim, “*genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir*”;¹ anlamında geçer. Kazak Türkçesinde deyim, 1990 yılında yayımlanan “*Lingvistikalık Entsiklopediyalık Sözlükte*” “*Frazeologiya*”² terimi şöyle geçmektedir: Frazeologizm, yapı açısından aslında cümlenin yapısına benzerdir; fakat bir cümlenin kuruluşunda rol oynayan genel kurallara göre yazılmamaktadır. Kazak Türkçesinde kalıplaşmış olarak semantikalık-leksika-gramatikalık yapısında deyimler vardır. Bu açıklamaya geniş açıdan bakıldığında, bir dildeki mana birliğini barındıran kelime gruplarının bütün türlerini içinde barındıran kavramdır³” diye açıklayabiliriz. Kazak Türkçesinde frazeologizm terimi, Grek “*phrasis (söylemşe~cümlecik) ve logos’un (söz~kelimesinden)*” birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Şimdiki Kazak Türkçesi dilbiliminde iki manada kullanılmaktadır. Birincisi dilin deyimsel kuruluşunun araştırılması; ikincisi belli bir dildeki deyimsel yapıların toplamı hakkında bilgi verilmesi.⁴

Kazak Türkçesinde organ adlarıyla yapılan deyimlerle ilgili ilk çalışma, Fahri Bekçioğulları tarafından yapılmış “Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı” adında bir Yüksek Lisans tezidir. Tez, Kazak Türkçesi deyimler sözlükleri, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi sözlükleri incelenerek hazırlanmıştır. Kazak Türkçesindeki organ adlarıyla ilgili deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ortaya konmuştur. Ve bu alandaki söz varlığının ortaklığı konusundan hareketle diğer Çağdaş Türk Lehçeleri ile Türkiye Türkçesi arasındaki leksik bağların tespiti sağlanmıştır.⁵ İkinci çalışma Gülseren Tor tarafından “Kazak Türkçesinde Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler” başlığı altında Kazak Türkçesinde organ adı içeren deyimler yapı ve anlam açısından ele alınmış, bu deyimlerin Türkiye Türkçesinde de bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Her iki lehçede, bünyesinde organ adı bulunan deyimlerin birbirlerine benzeşen ya da birbirlerinden ayrılan yönleri gösterilmeye çalışılmıştır.⁶ Diğer bir çalışma Asiye Mine Felik tarafından “Kazak Türkçesinde “Göz”

¹ **Türkçe Sözlük**, TDK 2005, s. 517.

² Bugün Türk lehçelerinin bazılarında deyim terimi için şu kelimeler kullanılmaktadır: Azerbaycan Türkçesi, frazeologiya / sabit söz birleşmesi; Gagauz Türkçesi bölünmez laf birleşmesi / frazeologizma; Başkurt Türkçesi, frazeologizm; Kazak Türkçesi, turaktı tirkes / frazeologizm / ayşıktı söz uramı; beyneli söz tirkesi; Kırgız Türkçesi, turuktü söz aykaşı / frazeologizm / kökköm süylöm; Özbek Türkçesi, ibara / frazeologik birlik; Tatar Türkçesi, frazeologizm / obrazlı tağbir; Türkmen Türkçesi, frazeologizm / durnuklı söz düzümleri; Uygur Türkçesi, turaklık ibarä / frazeologizm / idiom bkz. Emine Gürsoy-NASKALI, **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK. Yay., Ankara 1997, s. 32.

³ BALAQAEV, M. TOMANOV, E. JANPAYISOV, B. MANASBAEV, **Qazaq Tiliniñ Stilistikası**, Almatı 2005, s. 106.

⁴ F. XALİYEV, E. BOLGANBAYEV, **Xazırğı Xaza; Tiliniñ Leksikologiyası ile Frazеologiyası**, Sözdik-Slovarı baspası Almatı 2006, s.184.

⁵ Fahri BEKÇIOĞULLARI, **Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı**, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2006 Danışman Yard. Doç. Dr. Mustafa TANÇ

⁶ Gülseren TOR, “Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu”, 21–23 Mayıs 2007, Almatı 2007, s. 119.

Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimler ve Anlam Özellikleri” konu başlığı altında Lisans Bitirme Tezi olarak hazırlanmıştır. Bu tezde Kazak Türkçesinde göz organ adı içeren deyimler anlam açısından ele alınmış ve Türkiye Türkçesiyle mukayese edilmiştir.⁷

Deyimler, en az iki kelimedenden oluşurlar. Bir kısmı tam, tamlama; büyük bir kısmı da cümle hâlinde biçimlenmiştir. Birçok deyim sonu bir mastarla biter. Deyimler anlam ve sözcük yapısı gereği bir araya gelirler, birbirinden ayrılmazlar. Deyimi oluşturan kelimeler, çoğu zaman sözlük anlamlarından uzaklaşırlar, kendi aralarında bir birlik oluştururlar ve yeni bir anlam kazanırlar. Hangi gramer dizilişine sahiplerse o şekilde kullanılırlar ve değiştirilemezler. Unsurlarını birbirinden ayırmak da mümkün değildir. Deyimler şahıs, zaman ve hal eklerini alabilirler.

1. Kazak Türkçesinde Frazeologizm⁸

Deyimler dil biliminin ayrı bir dalı olarak 20. ve 40. asırlarda Sovyet dil biliminde gelişmeye başlamıştır. Deyim/lerin teorik ilkeleri hakkındaki temel bilgiye, 19. ve 20. asırların başında Rus âlimleri “A. A. Potebnya, İ. İ. Sreznevski, A. A. Şahmatov ve F. Fortunatov” eserlerinde rastlanır. Deyim bilimi üzerinde bilimsel çalışma ve fikirler, 1944 yılında oluşmaya başlamıştır. M. O. Äuzov, C. E. Malov, N. Z. Yuşmanov gibi ünlü dilbilimciler, çalışmalarında bu konu hakkında bilgi vermiştir. Deyimlerin o zamanlarda gelişmesinde Fransız âlimi Ş. Valli’nin eserlerinin de etkisi vardır. 20. asrın 40–50. yıllarında V.V. Vinogradov, eserlerinde deyimlerin “*manaları, kurulumu ve görevleri*” konu başlıkları üzerinde durmuştur. O, Rus dilindeki deyimleri anlam yönünden ilk defa gruplandırmıştır. Onun bu fikri daha sonraları ünlü Rus leksikoloji uzmanı “N. M. Şanskiy” tarafından geliştirilecektir.

Kazak Türkçesi dil biliminde deyimlerin incelenmesi 20. asrın 40. yıllarında İ. Kenesbaev’in eserleriyle başlamıştır. Bu sebepten İ. Kenesbaev, Kazak Türkçesi dil biliminde deyim biliminin kurucusu olarak kabul edilir. O, 1977 yılında yıllar süren araştırmalarının neticesinde “*Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü*” adlı eserini yayınlamış ve sözlüğünde 10 binden fazla deyim yer vermiştir. Sözlüğünün “*Kazak dilindeki deyimler hakkında*” diye bilinen son bölümünde Kazak Türkçesi deyimlerinin “teorik meselesi/leri”ni genişçe incelemiştir. İ. Kenesbaev, Kazak Türkçesi deyimlerinin bağımsız bir dal olduğunu, deyimlerin söz ve atasözleri ile ilişkisi, deyimlerin türleri, üslup bilimi açısından özellikleri, ses uyumu, deyimlerde eş anlam, deyimleri oluşturan sözler ve paralel deyimler v.b hakkında bilgiler vermiştir.

1988 yılında H. Kojevmetov, R. E. Yaisakeva ve Ş. O. Kejahmetovo, içerisinde 2300’den fazla deyimden oluşan “*Rusça- Kazakça Sözlük*”ü yayınlamıştır. Sözlükte, Kazak milletinin milli geleneklerinin özelliklerini anlatan standart Kazak Türkçesinde ve konuşma dilinde sürekli kullanılan açık, anlamlı deyimler Rus deyimleriyle karşılaştırılarak verilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında deyim (terminolojideki) anlamı, deyim leksikolojik kuruluşunun benzer olanları Rusçada verilmiştir. 1989 yılında M. M. Kopilenko ve M. Balakaev tarafından hazırlanmış “*Rusça- Kazakça Deyimler Sözlükleri*” ise 4200’den fazla anlam öbeğini kapsamaktadır. Sözlüğü hazırlayanlar Rus dilinin deyimler sözlüğüne benzeyen Kazak Türkçesi tercümelerinin beş türlü benzerlik metodunu da açıklamıştır.

Bugün Kazak Türkçesi Dilbiliminde frazeologizmin tasnifi ile ilgili iki görüş vardır: **a)** Kenesbayev’in Tasnifi; **b)** V. V. Vinogradov ile Şanskiy’in Tasnifi

Kenesbayev, frazeologizmleri anlam birliği ve kurulum birliğine göre iki gruba ayırır. Bunlar: *a) Frazeologiya kümesi b) Dizimli frazeologiyadır.* Frazeologiya grubu diye isimlendirdiğimiz bölümde deyim oluşturan sözler tamamıyla kendi sözlük anlamından uzaklaşıp birbiriyle bir araya gelerek yeni bir

⁷ Asiye Mine FELİK, **Kazak Türkçesinde “Göz” Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimler ve Anlam Özellikleri** Kızılorda Korkutata Üniv. Türk Dünyası Türk Dilleri Fakültesi Bitirme Tezi, Kızılorda 2008.

⁸ Bu konu hakkındaki bilgiler, F. XALİYEV, E. BOLGANBAYEV, **Xazırgı Xaza; Tiliniñ Leksikologiyası ile Frazeologiyası**, Almatı, Sözdik-Slovari baspası 2006, 184–196. kitabından aktarım yapılmıştır.

anlam oluşturur. Mesela; [Köz boyadı]: Aldadı, ötirik ayttı (Yalan söylemek, aldatmak, kandırmak) Bu iki kelime birbiriyle birleşip kendi asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni bir anlam bütünlüğü meydana getirmişlerdir. Bu kelimelerin yerine başka bir kelime getirdiğimizde deyimimin “*anlamsal bütünlüğü*” bozulur. Birleşik dizimsel deyim grubuna bakıldığında grubu oluşturan bütün kelimeler sözlük anlamını korumaktadır. Kenesbayev, iki deyim çeşidinde de kelimelerin yerlerinin sabitliğine dikkati çeker.

Kenesbayev, kendine has grameri ve fonetik özellikleri olduğunu göz önünde bulundurarak atasözlerini de frazeologizm kategorisi içerisinde ele alır. Bu grubun içerisine pekiştirme sıfatı fonksiyonlu kelimeleri de dahil eder.

Kazak Türkçesinde 1940 yılından 1970 yılına kadar Kenesbayev’in deyimleri gruplaştırdığı sistem kabul görmüştür. 1970 yılından itibaren V. V. Vinogradof ile Şanskiy’in tasnifi kabul görmeye başlar. İki Rus Dilbilimci, frazeologizmi oluşturan öğelerin arasındaki ilişkiden hareketle frazeologizmi 4 ana başlıkta ele alır: Bunlar a) *Deyimsel bütünlük*, b) *Deyimsel birlik*, c) *Sıralı deyimler*, d) *Cümle kategorisindeki deyimler*.

a) *Deyimsel Bütünlük (Frazeologiyalıq Tutastıq)*⁹: Bu grupta deyim oluşturan kelimeler kesinlikle birbirinden ayrılmaz ve kelimeler tamamıyla sözlük anlamını kaybederler. Ayrıca deyim oluşturan kelimelerin nasıl ve ne şekilde bir araya geldiğinin de açıklaması yoktur. Mesela: [*Közsiz köbelek*]: Düşüncesizce hareket etmek. Bu örnekte görüldüğü gibi deyim oluşturan sözcükler, asıl anlamından uzaklaşıp yeni anlamlar kazanmışlardır. Deyimlerin bu türü genel dilbiliminde “*idioma*” olarak geçer. Kenesbayev’in görüşüne göre bu “*sabitsel deyim*” dir.

b) *Deyimsel Birlik: (Frazeologiyalıq Birlik)*¹⁰: Bu gruba deyim oluşturan kelimelerin uzaklaşmasıyla esas anlamını da korumasıyla oluşan deyimler girer. Bunlar da oluşum itibariyle bütünsel deyimler gibi sabit, anlamsal yönüyle birbiriyle ayrılmazcasına birleşmiş idiomlardır. Farklı bir şekilde ifade edecek olursak bu deyim türü öğelerinin değişik şekilde söylendiğinde deyim oluşturan öğeler gerçek anlamından uzaklaşıp mecaz anlamında kullanılmasından doğar. Mesela; “*közin joydı*” anlamına gelen “damarına balta vurmak” deyimini aslında “ağacın damarına balta çalmak” deyiminden doğup zamanla mecaz anlamda kullanılmaya başlanmıştır.

Deyimsel birliği oluşturan öğeleri tek tek ele alırsak deyim içindeki anlamı vermez, yani bu tür deyimler bütüncüdür. Her iki öğenin bir araya gelmesiyle deyim anlam kazanır.

c) *Bağımlı Deyimler (Frazeologiyalıq Tirkes)*¹¹: Bu gruba giren deyim oluşturan kelimeler tek tek ele alındığındaki anlam ile deyim oluştuktan sonraki haliyle gerçek anlamından kopamayan yani deyim oluştuktan sonra da kendi anlamında kullanılabilen deyimlerdir. Bu grubun en önemli özelliği, deyim oluşturan kelimelerden biri başka kelimeler ile birleşirken bir diğerinin ise sadece deyim oluşturan kelime ile birleşebilmesi ve başka hiçbir kelime ile birleşememesi.

Bu deyim türünün diğer bir önemli özelliği ise bünyesindeki eş anlamlısı olan bir kelimeyi eş anlamlısı ile değiştirilebilmesidir; “qoyan jürek” yerine “su jürek” gibi. Diğer bir özelliği ise dün-bugün, ayak-tabak, gece-gündüz gibi yakın ve zıt anlamlı kelimeler at-mat, sığır mığır, ipiyi, yapıyaşlı pekiştirmeli ikilemeler de bu gruba girer.

Günlük hayatta sık kullanılan gerek yalın olarak gerekse de bazı kelimelerle birleşerek frazeologizmler oluşturulmaktadır. Bu gibi frazeologiyaların ortak özelliği bir araya gelen kelimelerin esas anlamına uygun oluşması ve hazır bir şekilde olmasıdır. Bunlar, bir dilden diğer bir dile kolayca çevrilebilir. Aynı zamanda bunların bazı kelimeleri kolayca değiştirilip söylenebilir: “bir saqat vaqıt” yerine “bir saqat işinde” gibi.

⁹ Kırgız Türkçesinde, bu deyim “*Frazeologiyalıq Şireşme Deyimin Kaynaşması*” denir. Nergis Biray, “Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine” Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı s. 124.

¹⁰ Kırgız Türkçesinde, bu deyim “*Frazeologiyalıq Birdik Deyime Ait Birlik*” denir. Nergis Biray, agm. s. 124.

¹¹ Kırgız Türkçesinde, bu deyim “*Frazeologiyalıq Tizmek Deyimleşmiş Gruplar*” denir. Nergis Biray, agm. s. 125.

d) *Cümle Biçiminde Frazelogizmler (Frazelogiyalıq Söyleşme)*: Bu gruba giren deyimler kullanım yönünden sabit, kurulum yönünden de küçük bir cümleyi andırır. Cümleler “*ya basit ya da zengin cümle*” yapısındadır.

Frazelogiyanın içine giren dil birim unsurlarını kısaca şöyle gruplaştırabiliriz: **Dar Grup**: *Deyimsel Bütünlük, Deyimsel Birlik, Bağlı Deyimler, Cümle biçiminde Frazelogizmler*; **Geniş Grup**: *İkilemeler, Bağlı Dil Birlikleri (Paralel Frazelogizmler), Atasözleri, Vecizeler, Bilmeceler, Tekerlemeler, Güzel Metin Parçaları, Halka ait yerleşmiş kelime Örnekleri, Nominativitik Birleşmeler, Kommunikativitik Birleşmeler, Selamlaşma âdetleri*.

Kazak Türkçesindeki deyimlerin özellikleri kaynaklarda şöyledir:

- a) Hazır dilsel birlik (edinitsa) içerisinde kullanılırlar
- b) Genel olarak bilinen, kullanılan kural içinde olması
- c) Mana birliğinin saklanması
- d) İki kelimedenden çok olmaması¹²

Deyimlerin birden bire ortaya çıkmadığı ve zamanla oluştuğu, dilde mevcut olan türlerden bağımsız olduğu şüphesizdir. Deyimler son zamanlarda olduğu gibi insanoğlunun hayat tecrübelerine, halkın önceki yaşam tarzına ve düşüncelerine uygun olarak varlıklarını devam ettirirler. Toplumun oluşturduğu faktörlere, dilin kendi bünyesinde oluşturduğu kanunlara göre şekil alır ve biçimlenirler. Bu durum deyimlerin zaman içinde farklı kelimelerle benzer manalar oluşturmasına sebebiyet vermiştir.

2. Türkiye Türkçesinde Deyim

Aksan, “belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan sözdür” şeklinde tanımlamaktadır.¹³ Deyimleşen dil birimlerinin birtakım anlam olaylarından geçtiği, göndergesel anlamının dışında bir anlam kazandığı görülür. Deyimleştirme adı verilen olay, sözcüklerin kendi anlamları dışında kullanılarak birkaç sözcükle ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtmalarıdır.¹⁴

Aksoy, deyimleri şu şekilde sınıflandırmaktadır:¹⁵ **1)** Deyimlerin en önemli bölümü; kavramları, değişmece [mecaz] yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da tümcelerdir; **2)** Kimi deyimlerin yan özelliği, iki yargılı ve uyaklı olmasıdır. Bunların bir bölümünde anlamca gerekli olmayıp sadece uyak hatırı için getirilmiş bir parça vardır. Bu çeşit deyimler de anlatım özelliği taşırlar; **3)** Kimi deyimlerin yan özelliği öykücük ya da konuşma biçiminde olmasıdır; **4)** Kimi deyimlerin yan özelliği, bir öyküye ya da bir olaya dayanmasıdır; **5)** Kimi deyimlerin yan özelliği âdetleri, inanışları, gelenekleri bildirmesidir; **6)** Kimi deyimler [anlatım güzelliği düşünülmeden] bir kavramı belirtmek için kurulan, kalıplaşmış söz topluluğudur; **7)** Kimi deyimlerin özelliği, belli dilbilgisi kurallarıyla değil, özel biçimlerle kurulmuş olmasıdır; **8)** Kimi deyimler “*eksilteli anlatım biçimidir*”. Yani bir ya da birkaç sözcüğü söylenmemiş söz öbeğidir; **9)** Deyimlerin bir türü de ikilemelerdir. [bir sözcüğün yinelenmesiyle oluşan ikilemeleri deyim saymıyoruz]; **10)** Kimi deyimler, bir sözcüğün özel bir yardımcı eylemlikle [masterla] kurulmasından oluşmuştur. Bunların deyim sayılmasının nedeni, o sözcüğün ancak o eylemlikle bir araya gelmesinden belli bir anlamın ortaya çıkması, başka bir eylemlikle o anlamın belirmemesidir. Sözcük yalın ya da takılı olabilir.

¹²BALAQAEV, M. TOMANOV, E. JANPAYISOV, B. MANASBAEV, *Qazaq Tiliniñ Stilistikası*, Almatı 2005, s. 107.

¹³Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yay.,: 439, Ankara, 2000, s. 35.

¹⁴Doğan AKSAN, *Anlambilim*, Engin yayınevi, Ankara 1998, s. 172.

¹⁵Ömer Asım AKSOY, “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü”, *2 Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp, İstanbul–1988, s. 498–508.

Deyimlerin birçoğu benzetme ve söz sanatları ile süslüdür. Deyimlerin meydana gelmesinde “deyim aktarması, ad aktarması, benzetme, çeviri yoluyla geçenler ve geçmişte yaşanmış bir olaya yapılan gönderme ya da kinayeli sözler” rol oynamaktadır. Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Türk milletinin yaşadığı büyük coğrafyada geçirdiği büyük tecrübe birikimi deyimleşmede kendini göstermektedir. Son derece hareketli bir sosyal tarihle birlikte sürekli bir biçimde yeni deyimler yaratan halkın düşünme gücü bazı deyimleri de kullanımdan düşürmüştür. Bu açıdan bakıldığında deyimlerin bir kısmının değişen sosyal hayat şartları ve teknik ilerleme karşısında gerilediğini, kullanım alanlarının daraldığını ve zamanla da unutulduklarını görmek mümkündür.¹⁶

3. Anlam Bakımından Deyimler

Deyim Aktarması (İstiare-Eğretileme Yun. Metaphora): Herhangi bir kavramın, onunla ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan bir başka kavramla dile getirilmesidir. Bu benzerlik, ilgi, bağlantı deyimini oluşturan kavramların aslıyla değil, onlarda görülebilecek ya da görülemeyecek durumlar ya da niteliklerle ilgilidir.¹⁷ Metafor, Bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur.¹⁸ Metaforlar, insanın dünyayı nasıl algıladığının, nesnelere, olaylar, hareketler vb. hakkında ne düşündüklerinin açık bir ifadesidir.¹⁹

Kanz, deyim aktarmalarının dil yaşamının ilk belirtisi olduğuna dikkat çeker ve dil, metaforik (değişmeceli) bir temele dayanır. Her dil az ya da çok, bir deyim aktarmaları sözlüğüdür” görüşüne yer verir.²⁰ Anlatılması, kavranması güç durumların birtakım benzetme öğelerinden yararlanılarak somutlaştırma marifetiyle izah edilmektedir. Elbette bu izahta başka ahenk unsurlarının payı da bulunmaktadır. Yani ses, kafiye ve hece ölçüsü gibi deyimlerin oluşmasında ve toplum katmanları arasında yaygınlaşmasında etkili olan öğeler de bulunmaktadır. Türkçe deyimler bu açıdan incelendiğinde somutlaştırma eğiliminin ne kadar güçlü olduğu çabuk anlaşılır.²¹ Bilgegil, istiare için “arada bir engel karine (karîne-i mâni’ a) bulunmak şartıyla, bir sözü, benzerlik ilgisile kendi manası dışında kullanmak istiâre adını alır²² Dilçin, “bir şeyi kendi adının dışında, türlü yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anma”²³ demektedir. Kazak Türkçesinde “**Köz mayın tawısuw:** Göz nuru dökmek; [**Köz janarı sualdı / köziniñ nuri taydı / köziniñ nuri [otı] söndi [öşti]:** 1) Bul jerde qartaydı degen mağmada, 2) Ölim isindi, ölimniñ habarı keldi, ölim aldında turdı; ölimsiredi. 1) Yaşlanmak. 2) Ölüm vaktinin gelmesi” örneklerinde deyim aktarması vardır.

Ad Aktarması (Mecaz-ı Mürsel, İng. Metonymy): Divan şiirinde “mecaz-ı mürsel” sanatını karşılayan ad aktarması, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir.²⁴ Bir sözün benzetme amacı gütmeyen gerçek anlamının dışında kullanılması olarak tanımlanan bu söz sanatına deyimler arasında çok rastlanmaktadır.²⁵ Birçok dilde görülen bu kavram, doğrudan doğruya onu söze dönüştüren kelimelerle değil; ilgili, bağlantılı olduğu bir başka kelime veya kelimelerle anlatılır.²⁶ Kazak Türkçesinde “[**Közden jası burşaqtağı:** Duygulanıp gözleri yaşarmak, ağlamak; [**Közdiñ jasıp sel [köl] etti;** **Közdiñ jasıp etti sel [Jambıl]:** Çok ağlamak sel gibi; [**Köz joq [közsiz] batır:** Cesur, yiğit, korkak olmayan” ad aktarması vardır.

¹⁶ Ahmet Turan SİNAN, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yayıncılık, Ağustos 2001, s. 82.

¹⁷ Gülseren TOR, **agm.** s. 122.

¹⁸ George LAKOFF, Mark JOHNSON, **Metaphors We Live by**, Çevirisi: **Metaforlar, Hayat ve Anlam ve Dil**, Çev. Yavuz Demir, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹⁹ Mağfiret KEMAL, **Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor**, Ankara 2003.

²⁰ Kainz, 1941: 238–241.

²¹ Ahmet Turan SİNAN, **age**, s. 83.

²² Kaya BİLGEĞİL, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, Atatürk Üniv. Yay., Ankara 1980, s. 154.

²³ Cem DİLÇİN, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, TDK., yay., 5. baskı, Ankara 1999, s. 412.

²⁴ Doğan AKSAN, **Anlambilim**, Engin yayınevi, Ankara 1998, s. 69.

²⁵ Cem DİLÇİN, **age**, s. 415.

²⁶ Doğan AKSAN, **age**, s. 155–156.

Somutlaştırma Soyut, anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlar aracılığıyla örneklendirilerek dile getirilmesidir.²⁷ Somutlaştırma Kazak Türkçesi deyimlerinde çok sık başvurulan anlatım tekniklerinden biridir.

Deyimlerde en sık karşılaşılan anlam olayı, deyim aktarmasının bir türü olan somutlaştırmadır. Deyim aktarması yanında ad aktarması ile oluşan deyimler de bulunmaktadır. Kimi deyimlerin de deyim aktarmalarının temelini oluşturan benzetmelerle kurulduğu görülmektedir.²⁸ Kazak Türkçesi deyimlerinde yaptığımız taramalarda [**Köz aldadı**]: Üstünkörü iş yapmak, kandırmak, göz boyamak ~ [**Köz boyadı**]: Aldadı, ötirik ayttı. **Türkiye Türkçesi**: Yalan söylemek, aldatmak, kandırmak; [**Közün tuzday etti / közi tuzday boldı**]: Küte-küte közi kögerdi: Çok beklemek; [**Köz boyavşı [baylavşı]**]: Sıqrşı, adamdı aldavşı. Sihirbaz; [**Közi aşıq**]: Bilimli adam, tereñnen oylaytın jan. Gözü açık, bilgili kimse” deyimlerinde somutlaştırmanın varlığı tespit edilmiştir.

Benzetme: Bir varlığın bir başka durum ya da nesneyle benzerliği kurularak, benzetme ögesi de kullanılarak anlatım bulmasıdır. Benzetme sözü daha etkili kılmak için aralarında türlü açılardan ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından zayıf olanı nitelikçe daha üstün olana benzetmektir. Eski Türk edebiyatında “teşbih” sanatı diye kullanılan bu sanatta kelimeler asıl anlamlarında kullanılmaktadır.²⁹ Şu deyimlerde [**Közdiñ qarışıǵınday saqtaw**]: Gözbebeği gibi korumak; [**Közderi şaqmaqтай**]: Gözleri çakmak çakmak olmak; [**Közben attı / Köz buqasın körsetti**]: Düşman gibi bakmak” benzetmeye örnek teşkil eder.

Zıt Anlamlılık: Deyimlerde zıt anlamlılık da vardır. Mesela; [**Köz jumdı**] : 1) Nar tävekelge bastı; 2) Öldi; 3) Tük körmedimge bastı. 1) Tevekkül etmek. 2) Ölmek. 3) Göz yummak; [**Közi tiri**]: Aman-esen, sav-salamat: Sağ olan kimse. [**Közge urdı**]: 1) Betke bastı; 2) Közge äsem körindi. 1) Göze çarpmak. 2) Göze güzel görünmek; [**Közge süyel boldı / közge bitken [şıqqan] süyeldey**]: Nefret edici görünmek.

Eş Anlamlılık (İng. Synonymy): Eş anlamlılık, “İki veya daha çok kelimenin aynı veya birbirine yakın anlam taşımasıdır.”³⁰ Deyimlerin eş anlamlılığı, onların genel semantiği kabul edilir. Bunları birleştiren de genel anlamdır.³¹ Semantik açıdan eş anlamlı olan deyimlere bakacak olursak aynı veya anlamı birbirine yakın olan fikri veya nesneyi ifade ederler. Kazak Türkçesinde; [**Közdiñ [köz, köziniñ] şırımın aldı / közin ildirdi / közi ilindi**]: Kısa bir vakit yatarak dinlenmek. **Köz tikti ~Köz janarınıñ uvıtın tökti ~Közi oynaqsıdı** “Bir kimseye gözünü ayırmadan yiyecek gibi bakmak” örneklerinde eş anlamlılık vardır.

Kazak Türkçesinde deyimler ile cümlelerin birbiriyle mana benzerliğine edebî dilde deyimsel eş anlamlılık denir. Deyimsel eş anlamlılık iki, üç veya daha fazla olabilmektedir. Mesela “göz açıp kapanuncaya kadar, kaş ile göz arasında, gözle görememek” deyimleri eş anlamlıdır. Hızlılık, anilik, çabukluk ifade eder.³²

Eş anlamlı olan deyimler, anlamdaş olmaları nedeniyle “gramatik” yönden de aynı yapıya sahiptirler.

²⁷ Doğan AKSAN, *age*, s. 92.

²⁸ Gülseren TOR, *agm*. s. 122.

²⁹ Cem DİLÇİN, *age*, s. 405.

³⁰ Zeynep KORKMAZ, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 56.

³¹ Nergis BİRAY, *agm*. s. 130.

³² BALAQAEV, M. TOMANOV, E. JANPAYISOV, B. MANASBAEV, *age*, s. 112.

Çok Anlamlılık: Bir kelimedede temel anlamda bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin, anlam gelişmesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasıdır.³³ Lyons, çokanlamlılığı, “*anlam bulanıklığı*” (ambiguity) olarak nitelendirmektedir.³⁴ “Bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği bir birimin birçok anlama içermeye durumuna denir. Örneğin Türkçede *baş* anlam birimi çokanlamlılık içeren bir ögedir. Çokanlamlılık sıklık kavramıyla yakından ilgilidir. En sık rastlanan birimler, çokanlamlılığın en yoğun düzeye ulaştığı ögelerdir. Bağlam ve durum, kullanım düzleminde çokanlamlılığı dengeleyici ve anlam belirsizliğini giderici etkenlerdir.”³⁵

Çok anlamlılık yalnız leksikalik sözlere özgü değil deyimlerin bazı türlerine de özgüdür. Gerçek varlıklar ile eşyaların değişimi, kendi aralarındaki yakınlıkla veya benzetmeyle ilgili kullanımının dışında bazen deyimler kendilerini geliştirerek çok anlamlı olabilir.

Kazak Türkçesinde; [**Közi tiri**]: **Aman-esen, sav-salamat:** Sağ olan kimse; [**Köz aşqızbadı [aştırmadı]**]: **1)** Bet qaratpadı. **2)** Mazasın aldı, damıl bermedi, bas kötürge murşa bermedi; kün körsetpedi **1)** [Tabiat hakkında] Gözünü açtırmamak. **2)** Huzur vermemek” deyimlerinde çok anlamlılık vardır.

4. Yapı Bakımından Deyimler

Banguoğlu, Türkiye Türkçesinde deyimleri “*aslında ayrı bir lügat değeri kazanmış olan her belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerinde olur*”³⁶ görüşündedir.

Ergin, deyimler için ayrı bir başlık açmamıştır. Ergin, birleşik kelime, birleşik isim vs. gibi yapıların kendine has bir sentaks yapısı olduğunu vurgulamaktadır.³⁷

Aksoy, a) Eki sözcük kılığında deyimler, b) Sözcük topluluğu şeklinde deyimler, c) Cümle halinde deyimler (Mastar halinde olan veya bir mastarla biten çekimlerinde bir fiille biten cümle kılığına gireceklerinden bu bölüm içerisinde yer alırlar: göz yummak>göz yumdum; göze girmek>göze girdim) vardır.³⁸

Özezen deyimleri, a) İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olanlar: Bunları kalıp sözlerden ayırırken mecaz kullanımına dikkat edilmelidir. Bu tür deyimler, tam anlamıyla donmuş biçimde kullanılırlar: Mesela; göz açık, vb. b) Sonu mastarla bitenler: Bunlar çekime girebilirler ve bu durumda da “deyim” adını alırlar: Mesela; göze bat-, gözü doy-, gözleri gölgelen- vb. c) Cümle biçiminde olanlar: Bu tür deyimlerde, sözcükler genellikle tek tek sözlük anlamlarıyla kullanılmıştır. Ancak cümlelerin bütününden çıkan anlam gerçek dışıdır:³⁹ Basit veya herhangi bir zengin cümle yapısında olanlar.

Karahan, deyimleri “*anlamca kaynaşmış birleşik fiiller*” başlığı altında ele alır.⁴⁰

Korkmaz, dört gruba ayırdığı birleşik fiilleri “*anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller*” başlığı altında ele alır ve “*ad ya da soylu bir veya birden çok kelimenin belirli şekil kalıpları içinde bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur*”⁴¹ şeklinde tarif eder.

Kazak Türkçesi kaynaklarında, deyimlerin gramatikal yapısı iki açıdan ele alınmıştır: *a) deyimlerin kelime gruplarıyla ilgisi, b) deyimlerin şekil ve cümle bakımından oluşumları.*

³³Zeynep KORKMAZ, *age*, s. 38.

³⁴John LYONS, *Semantics*, II, Cambridge University, 1977, Cambridge Press 1977, s. 550

³⁵Berke VARDAR, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, ABC Kitabevi, s. 62

³⁶Tahsin BAGDUOĞLU, *Türkçesinin Grameri*, TDK yay., Ankara 1990, s. 296.

³⁷Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1985.s. 385–386.

³⁸Ömer Asım AKSOY, “*Atasözleri, Deyimler*” s. 141.

³⁹Muna YÜCEOL –ÖZEZEN, “*Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz*”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/II, sayı. 600 Aralık 2001, s. 872.

⁴⁰Leyla KARAHAN, *Türkçede Sözdizimi*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 39.

⁴¹Zeynep KORKMAZ, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK yay. Ankara 2003, s. 153.

1) Deyimlerin Kelime Gruplarıyla İlgisi: I. Кеңесбаев, Қазақ Тілінің Фразеологиялық Сөздігі’nde bu konu hakkında bilgi vermektedir. Кеңесбаев, deyimlerin içinde kalıplaşmış kelime grupları vardır diyemeyiz.⁴² Deyimlerin kelime gruplarıyla ilgisini onların “*turaqtı tirkes*”⁴³ yapısında bir kelimenin yerine gelmesi ve cümle ögelesi olarak kullanılmasına göre açıklayabiliriz. Mesela, “*ala göz boldı*” (birbirine küsmek) deyiminin içindeki kelimeleri tek tek ele aldığımızda onları bir kelime grubuna dâhil edemeyiz. Ama cümlede “*deyim halinde*” ve “*yüklem*” görevinde kullanılır. “Kedey, jarlı” anlamındaki “*qoli qısqa*” deymi de bu duruma benzer bir yapı arzeder. Çeşitli kelime gruplarından oluşmuş; ama cümle içinde fonksiyonu “sıfat fonksiyonunda isimdir”. Onun için deyimlerin kelime gruplarıyla ilgisini açıklamakta esas kıstas onların bütün halinde bildirdiği “*anlam ve yaptığı görev*” olmalıdır.

a) Anlamı Fiil Olan Deyimler: Kazak Türkçesinde deyimlerin birçoğu eylemlilik öbeği biçimindedir. Bu öbeklerin genellikle iki ya da üç ögeden kurulduğu görülmektedir. Bir eyleme dayalı olan bu tür deyimler, yüklemli çekimlenebilir, fakat sözcüklerin yerleri değiştirilmez. **[Köz baylandı]** Kandırmak; **[Közün [töbesin] oydı [testi]]:** Horlamak; **[Közi şaldı]:** Baykap, körüp kaldı Görmek; **[Közi ilindi [ilikti]:** Uykıya ketti, uyqap ketti. Uyumak.

b) Anlamı İsim Olan Deyimler: Deyimler, çoğunlukla bir eyleme dayanmakla birlikte, ad öbeği biçiminde olanlar da vardır: **[Közdi jel qaptadı]:** Cahil olmak; **[Közün [köz] qıstı]:** 1) Közimeñ işara etti, belgi berdi; közimen imdadı; 2) İmı-jımı bir is etti. 1) Gözüyle işaret etmek. 2) Kurnazlık.

c) Anlamı Sıfat Fonksiyonunda İsim Olan Deyimler: **[Köz joq [közsiz] batır]:** Jürek jutqan, er jürek, batır; anav-mınavdı eleñ qılmaytın öte qaysar kişi: Cesur, yiğit, korkak olmayan; **[Közi tiri]: Aman-esen, sav-salamat:** Sağ olan kimse; **[Köz körgen]:** Birin-biri biletin, tanış adam: Birbirini tanıyan, tanıdık kimseler.

d) Anlamı Zarf Fonksiyonunda İsim Olan Deyimler: **[Közdi aşıp-jumğansa]:** Birden çabuk olması, göz açıp kapayıncaya kadar; **[Köz mölşermen [mölşeri]]:** Şamamen, jalpı nobaymen; köz tarazısımen. Göz kararı; **[Közün baqıraytıp qoyıp]** Yüz yüze, göz önünde.

Yukarıdaki örneklerdeki deyimlerin kelime gruplarıyla ilişkilendirilen türüne çokça rastlanır. Bunların içinde özellikle anlamı fiil olan deyimler sayıca fazladır.

2) Deyimlerin şekil ve cümle bakımından oluşumlarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür.⁴⁴

a) Zat Esim+Etistik Tirkesi (İsim+Fiil Terkibiyle Oluşanlar): deyimlerin dış görünüşleri bakımından serbest kullanımlara benzemesi şeklinde ortaya çıkar. Yani isim parçadaki asıl anlamında olsa bile yüklemde aynı anlamda olabilmektedir. **[Köz tanıs]:** Göze aşinalığı olan, **[Közün aşuv]:** Aydınlanmak, öğrenmek; **[Köz ilmev]:** Göz kırpmamak, hiç uyumamak.

b) Zat Esim+ Zat Esim Tirkesi (İsim+İsim Terkibiyle Oluşanlar): **[Köz uşında]:** Alısta, jıraқта; köz jeter-jetpes jerde. Çok uzakta; **[Közimniñ nurı [şamşırağı, qaraşığı]]:** Gözünün nuru; **[Közi soqır]** Bir şey anlamayan, sezmeyen kimse; **[Közi tiri]:** Aman-esen, sav-salamat: Sağ olan kimse.

c) Sın Esim+Zat Esim Tirkesi (Sıfat+ İsim Terkibiyle Oluşanlar) [Suviq habar]: Kötü haber.

⁴² Кеңесбаев I. Қазақ Тілінің Фразеологиялық Сөздігі, 2001, 617-6.

⁴³ Kazak Türkçesinde “*turaqtı tirkes*” Türkiye Türkçesi gramerinde “*kelime grubu*” terimine karşılık gelmektedir. “Kelime grubu” demek; Bir grup kelime demektir. Bizce bugün Türkiye Türkçesi gramerinde “kelime grubu” terimi yerine “Tamlama Grubu” terimini kullanmak daha doğrudur. Kelime grubu demek gramerimizde bir “terim” ifade etmiyor. Tamlamada bir kelime diğer bir kelimeyi tamlıyor. Tamlama ile tamlanan arasında bir “*tamlama ilişkisi*” vardır. Aslında “Türk dili bir tamlama dilidir”. Hatta “*Cümle*” de bir tamlamadır. Yüklem asıl unsur ve tamlanan, cümlenin diğer unsurlar ise yardımcı unsur ve tamlayandır. Zikri Turan, Türk Dilinin Genel Yapı Problemleri Dersi, Doktora Ders Notları 2006

⁴⁴ Bu konudaki bilgiler, F. Xaliyev, E. Bolganbayev, **Xazırgı Xaza; Tiliniñ Leksikologiyası ile Frazеologiyası**, Almatı, Sözdik-Slovarı baspası 2006, 205–208 kitabından alınmıştır.

d) Zat Esim+ Sın Esim Tirkesi (İsim+Sıfat Terkibiyle Oluşanlar): [**Közi aşığı**]: Gözü açık, bilgili kimse; [**Közi qanıq**]: Yeterince bilen, bilgili kimse; [**Közin ala bere**]: Bakışlarını başka bir tarafa yöneltmek.

e) Sın Esim+ Sın Esim Tirkesi (Sıfat+Sıfat Terkibiyle Oluşanlar): [**Qara söz**]: a) Sıradan edebi olmayan söz, b) Düz yazı nesir.

f) Etistik+ Zat Esim Tirkesi (Fiil+İsim Terkibiyle Oluşanlar): [**İşken asın jerge qoydı**]: Değer vermek.

g) Etistik+ Etistik Tirkesi (Fiil+Fiil Terkibiyle Oluşanlar): [**Boldı-boldı**]: Tez olgunlaşan bir kavun türü.

h) Zat Esim+ Üstev Tirkesi (İsim+Zarf Terkibiyle Oluşanlar): [**Kevdesi jogarı**]: Kibirli olan.

l) Jok Sözi Xatıstı Tirkesi (“Yok” Kelimesiyle Oluşanlar): [**Köz joq [közsiz] batır**]: Jürek jutqan, er jürek, batır; anav-mınavdı elej qılmaytın öte qaysar kişi: Cesur, yiğit, korkak olmayan.

m) Elikteviş Xatıstı Tirkesi (Benzetme Yoluyla Oluşanlar): [**Kökiregi qars uradı**]: Darılmak, küsmek.

n) San Esim Xatıstı Tirkesi (Sayı İsmiyle Yapılanlar): [**Qırk jamav**]: Çok eskimiş.

İki Ögeli Deyimlere Örnekler: Kazak Türkçesinde iki ögeden müteşekkil olan deyimler sayıca fazladır. Taradığımız eserden tespit ettiğimiz örnekler şöyledir: [**Köz jasıp qaldı**]: İzine nadastı, qarasinan qol üzdi, qapelimde ayrılıp qaldı, joğalttı: Gözden kaybolmak, izini kaybettirmek; [**Köz ayırmadı [alması, avdarmadı]**]: Bir şeye gözünü ayırmadan bakmak; [**Köz aşpadı**]: Zorluktan, sıkıntıdan kurtulamamak; [**Köz aşqızbadı [aştırmadı]**]: 1) Bet qaratpadı. 2) Mazasın aldı. 1) [Tabiat hakkında] Gözünü açtırmamak. 2) Huzur vermemek; [**Közben attı / Köz buqasın körsetti**]: Düşman gibi bakmak; [**Közben jedi / Közben işip-jedi**]: Bir kimseye veya bir nesneye dikkatlice bakmak; [**Köz aldadı**]: Üstünkörü iş yapmak, kandırmak, göz boyamak; [**Köz bayladı**]: Aldap, abradı. Kandırmak; [**Köz baylandı**]: İmırt jabıldı, qas qaraydı, qarañğı tüsti. Karanlığın çökmesinden sonra gözün görememesi; [**Közben attı / Köz buqasın körsetti**]: Düşman gibi bakmak; [**Közben jedi / Közben işip-jedi**]: Bir kimseye veya bir nesneye dikkatlice bakmak; [**Közben joldı**]: Tüm etrafı gözetlemek, yönü belirlemek; [**Köz boldı**]: 1) Ye boldı, bas-köz boldı, bası-qasında jürdi, qaravıldadı, qorıdı; 2) Qaravıl boldı. [Jağımsız mağınada]. 1)Korunması gereken kimseyi ya da nesneyi gözetmek. 2) Gözcü [hoş olmayan, sevimsiz anlamda]; [**Köz boyadı**]: Aldadı, ötirik ayttı. Yalan söylemek, aldatmak, kandırmak; [**Közbe alması**]: Dikkate almamak, önem vermemek, bir kimseyi yok saymak; [**Közge basıldı**]: Birden gözün dikkatini çektiği şey; [**Közge körinbedi**]: 1) İstegen isi, jaqsılığı bağalanbadı; 2) Közine az körindi, qanağat qılmadı. 1) Yapılan iyiliğin bilinmemesi. 2) Kanaatkâr olmamak; [**Közge körindi**]: Meşhur olmak; [**Közge [közden] salmaydı**]: Bir kimseyi dışlamak; [**Közge tüsti [şalındı, ilikti] / közi şaldı**]: 1) Körindi, körinip qaldı; 2) Jaqsı tanıldı. 1) Beklenen bir kimseyi gelirken görmek. 2) İyi tanınmak; [**Közge urdı**]: 1) Betke bastı; 2) Közge äsem körindi. 1) Göze çarpmak. 2) Göze güzel görünmek; [**Közge şuqudı [türtti]**]: 1) Betine şıjırıp bastı; 2) Közge küyik etti. 1) [halk] Korku vermek 2) Bir kimseye yapılan iyiliği yüze vurmak; [**Közge [közine] ilmedi**]: Görmemezlikten gelmek, bir kimseyi yok saymak; [**Közdi aldı / közdin jayın aldı**]: 1) Özine eriksiz qarattı, qızıqtırdı; 2) Qızılıqtırdı, süykimdi körindi. 1) İnsanların dikkatini çekmek. 2) Edepli, nazik görünmek; [**Közdiñ qortı**]: İnsanların dikkatini çekmek; [**Közdiñ [köz, köziniñ] şırımın aldı / közin ildirdi / közi ilindi**]: Kısa bir vakit yatarak dinlenmek; [**Közdi jel qaptadı**]: Cahil olmak; [**Köz jazbadı**]: 1) Qarasinan adasıp qalmadı; 2) Köz ayırmay, tesile, qadala qaradı. 1) Gözden kaçırılmamak. 2) Gözünü ayırmadan bakmak; [**Köz jazdırdı**]: Bakılan şeyler arasından o, [bir şey] görülmemiş olmak, gözden kaçırılmak; [**Köz jasıp qaldı**]: **Türkiye Türkçesi:** Gözden kaybolmak, izini kaybettirmek; [**Köz janarınıñ uvıtın tökti / köz suğın qadadı**]: Gözünü ayırmadan yiyecek gibi bakmak; [**Köz janarı sualdı / köziniñ nurı taydı / köziniñ nurı [otı] söndi [öşti]**]: 1) Bul jerde qartaydı degen mağınada. 2) Ölim isindi, ölimniñ habarı keldi, ölim

aldında turdu; ölimsiredi. 1) Yaşlanmak. 2) Ölüm vaktinin gelmesi; **[Köz [közini] jası qabil boldı / köz jasın idi [körđi]]**: Tövbe etmek; **[Köz jasına [künäsına, obalına] qaldı]**: İhanet etmek; **[Köz jasına suardı]**: Sıkıntılarla olgunlaşmak; **[Köz jasın köl qıldı / köz jası köl [bulaq] boldı / köziniñ jasın köl qılıp buladı / köziniñ jasın tökti [bulaydı] / köziniñ jasın köldey tökti]**: Çok ağlamak; **[Köz jasın tıydı / jası tıyıldı]**: 1) Jılağanın quydu; 2) Jubandı, jubanışı boldı, qayğıdan arıldı; 1) Ağlamayı bırakmak. 2) Kayğıdan kurtulmak; **[Köz jetpeydi]**: Aklın almaması; **[Köz jumbayğa saldı]**: 1) Tävekel etti; 2) Nem kettige bastı. 1) Tevekkül etmek. 2) Aklına geleni düşünmeden yapmak; **[Köz jumdı]]**: 1) Nar tävekelge bastı; 2) Öldi; 3) Tük körmedimge bastı. 1) Tevekkül etmek. 2) Ölmek. 3) Göz yummak; **[Köz jügirtti [jiberdi]**: Bir şeyi dikkat etmeden incelemek, bakmak; **[Köz [közi] qaraqtı]**: Çok okuyan bilgili kimse; **[Köz [közün] qızarttı / közi qızdı [qızıqtı]]**: Bir şeye heveslenmek, bir şeyi arzulamak; **[Köz qıldı]**: 1) Qır körsetip, ädeyi istedi, körsin dep istedi [ayttı]; 2) Qaravıl qoydı, ayğaqqa qoydı. 1) Bir kimsenin gözünü korkutmak. 2) Art niyetli davranmak; **[Köz maylandı]**: Gözü doymak; **[Köz saldı [tastadı]]**: Bir kimseye çok bakmak; **[Köz süzdi]**: **Telmirdi, jalnışpen qaradı; tilemsektendi**: Kendine acındırarak bakmak; **[Köz sürinedi]**: 1) Tipti köp, şeksiz mol; köptiginen ayıra almay, köz jañılısadı; 2) Qızğa degen jasuavğa köz sürinedi [AT]. 1) Çok fazla bakmak. 2) Güzelliğiyle göz yanılmak; **[Köz tartadı [tarttı]**: Göze çarpmak, gözü alan şey; **[Köz tidi [ötti] / til-köz tidi]**: Nazar değmek; **[Köz toqtattı]**: Bir şeyi bulmak için bakmak; **[Köz [közün] tikti [qadadı]]**: 1) Qadala qaradı, tesile qaradı; 2) Tağdırına köz jiberdi, oyladı. 1) Gözünü dikip bakmak. 2) Ömrünü düşünmek; **[Köz [közi] üyrendi]**: Vakıf olmak; **[Köz şaldı]**: Bir şeyi ya da bir kimseyi görmek; **[Köz ağardı [aqtı]]**: 1) Botaday bozdap, zar jıladı; enjiregende etegi toldı; 2) Soqır boldı. 1) Çok ağlamak. 2) Kör olmak; **[Közi ayttı]**: Bakışlarla anlatmak; **[Közi aşıldı / köz [közün] aştı]**: 1) Kökiregin, sanasın oyattı; sanası oyandı, ömirdi bildi, tanıdı; 2) Sordan arıldı, teñdikke, erkindikke qolı jetti; 3) Bir narseniñ tiegi ağıttı; jolı aşıldı, qolaylı jağday tudı; 4) Sauvattandı, bilim aldı. 1) Hayatı öğrenmek. 2) Özgürlüğe ulaşmak. 3) Yolu açılmak. 4) Eğitim almak; **[Közi battı [joğaldı, joyıldı, qurıdı] / közün joğalttı [joydı, qurttı] / qarası battı [joğaldı, öşti]]**: Kaybolmak, yok olmak; **[Közi javdıradı [möldiredi]]**: Nazlanarak bakmak; **[Közi javtañdadı]**: Acındırarak bakmak; **[Közi jetti / közün jetkizdi]**: 1) Kamil sendi; aquqatına qañdı; 2) Anıqtap ayırıp kördi, ajıratı, tanıdı. 1) Bir kimseye inanmak. 2) Ayırt etmek; **[Közi qarauttı]**: Çok yorulmak, başı dönüp gözü kararmak; **[Közi qarıqtı]**: Gözün parlak şeylere bakamaması; **[Köz ilespedi]**: Göze ilişmemesi; **[Közimen attı]**: Bakıp kalmak; **[Közimen [-nen] tizdi]**: Gözüyle sıraya koymak; **[Közün aldadı [aldı]]**: Gözünü aldatmak; **[Közün ayırmadı [alması, audarmadı]]**: Gözünü ayırmadan bakmak; **[Közinde qaldı]**: dial. Közge tüsti, körindi. Aklında kalmak; **[Közine bastı]**: Yüzüne vurmak; **[Közine ilinbedi]**: Gözüne hiçbir şeyin görünmemesi; **[Közün [köz] qıstı]**: 1) Közimeñ işara etti, belgi berdi; közimen imdadı; 2) İmı-jımı bir is etti. 1) Gözüyle işaret etmek. 2) Kurnazlık; **[Közün süzdi]**: 1) Qısılp tömen qaradı. 2) Telmirdi; dāme etti. 1) Utanarak bakmak. 2) Arzuyla bakmak; **[Közi oynaqsıdı]**: Bir kimseye yiyecek gibi bakmak; **[Közi sağal eken]**: Kör olmak; **[Közi taydı]**: 1) Nazarın başqa jaqqa avdardı, közün tasaladı; 2) Öldi, dünie saldı; közi joyıldı. 1) Bakışlarını başka tafara çevirmek. 2) Ölmek; **[Közi toydı]**: 1) Köñili toldı; qumarı tarqadı; 2) Qanağat etti. 1) Gözü doymak 2) Kanaat etmek; **[Közi tüsti / köz saldı]**: 1) Nazarı avdı; 2) Anşarı avdı, qızıqtı. 1) Bakışını başka tarafa çevirmek. 2) Bir şeyi beğenmek; **[Közi tiri]**: Aman-esen, sav-salamat. Sağ olan kimse; **[Közi şaldı]**: Görmek; **[Közi ilindi [ilikti]]**: Uykuya dalmak.

Üç Ögeli Deyimlere Örnekler: **[Közge turtse körgisiz]** Zifiri karanlık; **[Köz qıñın [qırın] saldı [tastadı] / köz tastadı / köz qıñı tüsti]**: 1) Köziniñ oşimen qaradı; qarap qoydı. 2) Basköz boldı; nazarın salıp jürdi. 1) Göz ucuyla bakmak. 2) Göz kulak olmak; **[Köz qırına aldı]**: Kontrol etmek, denetlemek; **[Közi bulauday [bileuvdey, dobalday] boldı]**: Ağlamaktan gözleri kızarmak; **[Közi alaқanday [şaraday, atızday, şarıraqtay] boldı / közi uyasınan [şarasınan] şıqtı]**: Ne yaptığını bilmeyen; **[Közi jarq ete tüsti]**: Ferahlamak, rahatlamak; **[Közi köl jasqa toldı]**: Gözleri yaşarmak, gözleri dolmak; **[Közdiñ qurtın jedi]**: İlginç şey; **[Közden tasa qılmadı [eki eli tasa qılmadı]**: Göz önünden ayırmamak, başka bir yere gitmesine izin vermemek; **Közden ğayıp [tasa] boldı**: **Lezde, közdi aşıp-jumğansa joq boldı**: Birden gözden kaybolmak; **[Közden jası burşaqtadı]**: Egilip jıladı, közden jası

parladı: Duygulanıp gözleri yaşarmak, ağlamak; **Köz mayın tawısuw**: Göz nuru dökmek; **[Közge jılı [ıstıq] körindi / közine jılı uşıradı / közge ottay [şoqtay] basıldı [uşıradı]** Tanıdık kimse; **[Közi [uyqısı] şayday aşıldı]**: Uykusu açılmak; **[Közün tuzday etti / közi tuzday boldı]**: Çok beklemek; **[Közün şel bastı [qaptadı] / közine şel bitti / köziniñ eti östi]**: Kimseyi beğenmemek; **[Köziniñ jası keppedi [qurğamadı]]**: Çok ağlamak; **[Közün appaq qıldı]**: Aldatmak, izini kaybettirmek; **[Közün aşa almadı]**: 1) Azaptan, beynetten, t. b. Qutulmadı; 2) Pañsıp bitip qaldı, mandımsıp bolıp qaldı. 1) Zorluktan, sıkıntıdan kurtulamamak. 2) Kibirleşmek; **[Köz uşına ketti]**: Çok uzağa gitmek, gözden kaybolmak; **[Köziñe qum quyılsın!]**: qarğıs. Bir kimsenin ölmesini istemek; **[Köziniñ [köz] astmen qaradı [baqtı]]**: Göz ucuyla bakmak; **[Közi ottay [şıraday] jandı [jaynadı]]**: 1) Közi nur şaştı; 2) Janı kirdi, raqattandı. 1) Sevinmek. 2) Rahatlamak; **[Közge sap ete tüsti]**: **Türkiye Türkçesi**: Birden aklına gelmek; **[Közge süyel boldı / közge bitken [şıqqan] süyeldey]**: **Türkiye Türkçesi**: Nefret edici görünmek; **[Közge sınıq keldi [körindi]** Nezaketli, kibar, edepli olmak; **[Közden bulbul [bir-bir] uştı]**: Geçen zamanın bir daha geri gelmemesi; **[Közden ğayıp [tasa] boldı]**: Birden gözden kaybolmak; **[Közden jası burşaqtadı]**: Duygulanıp gözleri yaşarmak, ağlamak; **[Közden nur taydı]**: Gözünün nuru gitmek, kör olmak; **[Közün şel [aq şel] qaptadı]**: 1) Eş narseni körmeytin boldı. [Körse de, körgisi kelmeytin, bilse de, bilgisi kelmeytin kisi turalı ayıladı]; 2) Nadandıq, bilimsizdik jeñdi. 1) Gözüne perde inmek. 2) Cahilce davranmak; **[Közün [töbesin] oydı [testi]]**: Horlamak; **[Köz qıyğın tiktı]**: Gözlerini ayırmadan bakmak; **[Köz-qulaq boldı]**: Göz kulak olmak; **[Köz qumarı qandı]**: Arzu edilen bir şeye ulaşılan andaki mutluluk; **[Közdi jumıp jiberedi / közdi tars jumdı]**: Tevekkül etmek; **[Közdiñ jasıp sel [köl] etti]**: Çok ağlamak sel gibi.

Cümle Biçiminde Deyimler: **[Közge türstse körinbeytin qarañğı / közge türtkisiz qarañğı / közge türstse körgisiz qarañğı / köz türtkisiz]**: **Tas tünek qarañğı, jeti qarañğı tün**. Tün: Karanlığın çökmesinden sonra gözün görememesi, zifiri karanlık; **[Közben körgen anıq, qulaqpen estigen tanıq]**: **Estigen ötirik, körgen şın degen mağınada**: Gözünle gördüğüne inan, kulağınla işittiğine inanma; **[Közine qan quyıldı [toldı]]**: Bir şeye çok kızmak, düşman kesilmek; **[Közinen [köziniñ] sorası aqtı / köziniñ sorası sorğaladı]**: Çok ağlamak; **[Közinen ot şaştı / közine ot urdı]**: Öfkelenmek, gözünden ateş saçmak; **[Közine topıraq şaştı [saldı]]**: 1) Jamandıq istedi. [Köbine, közi joq kisi, ne marqum kisige jasalğan qıyanatqa baylanıstı ayıladı]; 2) Közine istegen bop körindi. 1) Kötülük yapmak. 2) Yapmadığı işi yapmış gibi göstermek; **[Közine uyqu tığıldı [tiredi]]**: Uykusu gelmek; **[Közge küyik boldı]**: Sadece kötülük yapan, faydası olmayan kimse; **[Közün jasqa toltırdı]**: Hüngür hüngür ağlamak; **[Köz [közge] türtki boldı [qıdıldı, etti]]**: Görünüşü herkesi huzursuz etmek.

Kazak Türkçesi deyimlerinde sayısı çok olmamakla birlikte sıfat fiil tamlaması biçiminde olanlar da vardır. Bu deyimlerin eylemlilik öbeğinden farklı olarak yüklemeleri de değiştirilememektedir: **[Köz körgen]**: Birin-biri biletin, tanıs adam: Birbirini tanıyan, tanıdık kimseler.

Deyim kurulumunda kesintili cümleler de vardır. Bu görüşte tamlama kurulumunda tekrarlanarak söylenen sözcüklerden biri kalıplaşabilmektedir. Mesela; ay dese ağzı var, güneş dese gözü var”; ay dese (ağız) gün dese (göz)” gibi.

5. Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Deyimler Arasında Anlam Bakımından Ortaklıklar:

Köz tanıs “Göze aşına olan”, **Köz körgen** “Birbirini tanıyan, tanıdık kimseler”, **Köz üyrendi** “Vakıf olmak” anlamlarındaki bu deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz aşinalığı**” (Birini zaman zaman görmekten ileri gitmemiş olan tanıma) Tarama Sözlüğünde **gözü anlamak** “Görüp tanımak, gözü ısırarak” deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz jügirtti “Bir şeyi dikkat etmeden incelemek, gözden geçirmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz atmak ~ gözden geçirmek ~ göz gezdirmek**” (Uzun uzadıya üzerinde durmayıp şöyle bir bakmak) deyimleriyle anlam bakımından aynıdır.

Köz jazdırdı “Gözden kaçırmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözden kaçırmak ~ gözden kaçmak**” (Bakılan şeyler arasında o, (bir şey) görülmemiş olmak) deyimleriyle aynı anlamdadır.

Közi qarauvıttı “Çok yorulmak, başı dönüp gözü kararmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözleri [gözü] kararmak** (a) Baş dönmesinden, açıklıktan, aşırı yorgunluktan gözleri iyi göremez olmak) deyimleriyle aynı anlamın taşımaktadır. Tarama Sözlüğünde, **göz karartmak ~göz karatmak** “Hiç bir şeyi göremez hale gelmek, ihtiyarımı, iradesini kaybetmek” deyimleriyle aynı anlamın taşımaktadır.

Közge tüskiş “Birden dikkat çekmeyi başaran, hemen fark edilen”, **Közdi aldı** “İnsanların dikkatini çekmek”, **Közdin qurtı** “Dikkat çekmek” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**gözde olmak**” (a) Sevilen, beğenilen, kayırılan kişi olmak, b) Önemli bir kimsenin en çok beğendiği, ilgilediği kadın olmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedirler.

Közi ayttı “Bakışlarla anlatmak”, **Közün qıstı** “Gözüyle işaret etmek” anlamındaki deyimler Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğündeki “**göz etmek**” (Göz işaretiyle isteklerini anlatmak); Tarama Sözlüğünde, “**göz kakmak ~göz ka8mak**” “Göz ile işaret etmek, göz etmek, göz kırmak”; **göz kıpmak ~ göz kapmak** “Göz kırmak, göz işareti yapmak” deyimleriyle aynı anlamı içermektedir.

Közdi aşıp jumğanşa “Birden çabuk olması, göz açıp kapayıncaya kadar” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz açıp kapayıncaya kadar ~ göz yumup açıncaya kadar**” (Çok kısa bir zamanda) deyimleriyle aynı anlamdadır.

Közi jark ete tüsti “Ferahlamak, rahatlamak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözü gönü açılmak**” (Neşelenmek, içine ferahlık dolmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Göz ile gönül bağı çok özeldir ve daha çok maneviyata aittir. Ağız ise mideyle olan bağlantısı ile maddiyatı sembolize ediyor ve bunu deyimlere de taşımaktadır. Gözü aç/aç gözülü, gözü doymak, gözüyle yemek, gözünü toprak doyursun” gibi deyimlerin olumsuz nitelikleri yansıtarak gözün kendi özelliklerinden uzaklaştığını, ruhaniliğe değil, cismaniliğe hizmet ettiği görülüyor.⁴⁵

Köziniñ astimen qaradı “Yüzüne bakmayarak başka bir yere bakmak”, **Köz qıyıñın saldı** “Göz ucuyla bakmak”, **Köz qıyıñmen qaradı** “Bir kimsenin yüzüne bakmadan konuşmak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz ucuyla bakmak ~ göz kuyruğuyla bakmak**” (Başını çevirmeden gözlerini yana çevirerek bakmak, sezdirmeden bakmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedirler.

Köz boldı “Korunması gereken kimseyi ya da nesneyi gözetmek” **Köz qıyıñın saldı** “Göz kulak olmak” **Köz qulaq boldı** “Göz kulak olmak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz kulak olmak**” (a) Korunması gereken kimseyi ya da şeyi görüp gözetmek, b) Görme, işitme yoluyla bilgi edinmeye çalışmak) Tarama Sözlüğünde, **göz kulak tutmak** “Göz kulak olmak” deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır. “Göz kulak olmak” deyimini, Kutadgu Bilig’de köz ;ula; tut-⁴⁶ biçiminde ve aynı anlamda geçer.

Köz aşqızbadı “Huzur vermemek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz açtırmamak**” (Başka bir iş yapmasına vakit ve fırsat vermemek) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

⁴⁵ Naile HACIZADE, *Azerbaycan Türkçesinde “Göz” Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri*, s. 93, Selçuk Üniv. Misafir Öğretim Üyesi

⁴⁶ Zafer ÖNLER, “Kutadgu Biligde Yer Alan Deyimler” *Türk Dilleri Araştırmaları*, SimurgYayıncılık, İstanbul 1999, s. 161.

Köz tikti “Gözünü dikip bakmak”, **Köz janarını uvitın tökti** “Gözünü ayırmadan yiyecek gibi bakmak”, **Közi oynaşdı** “Bir kimseye yiyecek gibi bakmak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**gözle [gözüyle] yemek**” (a) Birine, bir şeye istekle ve dik dik bakmak, b) Uğursuzluk getiren bakışlarını üstünden ayırmayarak bir şeyin, bir kimsenin kötü duruma düşmesinde etken olmak) Tarama Sözlüğünde, **göz urmak** “Dikkatle bakmak, göz koymak” deyimleriyle anlam bakımından benzetilmektedir. **Köz tikti** deyimini Kutadgu Biligde köz tik- (1) Göz koymak, göz dikmek, 2) Sabir bir noktaya bakmak” deyimleriyle anlam ve biçim bakımından aynıdır. *Bu deyimde “gözle ağaç kültü”* arasında bağlantı kurmak gerekmektedir. Şöyle ki, dikmek fiili çok anlamlı bir fiildir. Ancak bu fiilin temel anlamı “*bir nesneyi dikey olarak sabit bir şekilde durdurmak, bir yere sançmak*” anlamıdır. Bu bağlamda “dikmek” fiilinin en çok ağaçla bağlı olduğu düşünülebilir. “Göz dikmek” fikrin, düşüncenin bir yere, bir şeye odaklanması ile gözün (mecazî de olsa) orada sabitleşmesi, bir nevi dikilip kalmasıdır. Bir ağaç dikildiği yerden ayrılmadığı gibi göz de bahis konusu noktada sabitleşir. Bugün Türkiye Türkçesinde “göz dikmek” deyiminin günümüzdeki anlamı bir şeyi ele geçirme isteği ile ilgilidir. Gözünü dikmek birisine veya bir şeye umudunu bağlama anlamına geliyor.⁴⁷

Közinen ot şaştı “Öfkelenmek, gözünden ateş saçmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözleri [gözü] dönmek**” (Aşırı bir istek ya da çok öfkelenme dolayısıyla saldıracak durumda olmak) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

Köz jumdı “Göz yummak”, **Közi taydı** “Ölmek” anlamlarındaki deyim Türkiye Türkçesindeki **gözü sönmek ~ gözleri [gözü] kapanmak** (a) Ölmek, b) Çok uykusu geldiğinden göz kapakları gevşeyip birbirine yaklaşmak) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

Köz maylandı “Gözü doymak”, **Közi toydı** “Gözü doymak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**gözü doymak**” (Çok isteyen kimse, istediklerini bol bol elde ettiğinden artık daha çoğunu istemez olmak) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

Köz qıldı “Bir kimsenin gözünü korkutmak” **Közge şuqıdı** “[halk] Korku vermek” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**gözünü korkutmak ~ gözdağı vermek**” (Korkar duruma getirmek, yıldırım, istenilen şeyi yaptırmak için korkutucu sözler söylemek, korkutucu davranışlarda bulunmak) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

Közi köl jasqa toldı “Gözleri yaşarmak, gözleri dolmak” **Közden jası burşaqtaydı** “Duygulanıp gözleri yaşarmak, ağlamak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**gözleri dolmak (dolu dolu olmak) ~ gözleri yaşarmak**” (Üzülme ya da duygulanmadan gözleri yaşla dolmak) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır. Kazak Türkçesindeki deyimler, Kutadgu Biligde “*közde a ; in a ; it-*” (Gözden sel gibi yaş akıtmak, gözlerinden yaş boşanmak)⁴⁸ deyimleriyle de benzerdir. Bu deyimlerde “*gözle su kültü*” arasında bağlantı kurmak kolaydır. Ağlama eyleminin gözle bağlı olması ve gözyaşları gözün suyu ile bütünleşmiştir. Bilindiği gibi gözyaşlarının çıktığı nokta gözün pınarı (Kazak Türkçesinde köziün bulağı) diye adlandırılıyor. Pınarın toprağın altından çıktığı yer ise pınarın gözü (Kazak Türkçesinde köziün bulağı) şeklinde karşılık bulmuştur.

Közi tidi “Nazar değmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz [nazar] değmek ~ göze gelmek**” (Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç ya da hayran bakışlar dolayısıyla fena bir duruma düşmek) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

“Göz değmek” uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşmek olayının gözdeki kötü bir ışık enerjisi nedeniyle doğduğu bilinmektedir.⁴⁹

Közge basıldı “Birden gözün dikkatini çeken nesne”, **Közge urdı** “Göze çarpmak”, **Köz tartadı** “Göze çarpmak, gözü alan nesne anlamlarındaki” deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz alıcı**” (Göze çarpan, güzelliği dikkat çeken, alımlı) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır.

⁴⁷ Naile HACIZADE, *agm.* s. 96.

⁴⁸ Zafer ÖNLER, *agm.* s. 161.

⁴⁹ Naile HACIZADE, *agm.* s. 95.

Közge almadı “Dikkate almamak, önem vermemek, bir kimseyi yok saymak”, **Közge ilmedi** “Görmemezlikten gelmek, bir kimseyi yok saymak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “göz ardı etmek” deyimleriyle anlam bakımından benzerdir. Tarama Sözlüğünde, **gözden savmak** “Ehemiyyet vermemek, nazara almamak” deyimleriyle anlam bakımından benzerdir.

Köz aldadı “Üstünkörü iş yapmak, kandırmak, göz boyamak”, **Köz bayladı** “andırmak” **Köz boyadı** “Yalan söylemek, aldatmak, kandırmak” **Közün aldadı** “Gözünü aldatmak” anlamlarındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz boyamak**” (Kötü şeyi iyi gibi göstererek aldatmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerdirler.

Köz ayırmadı “Bir şeye gözünü ayırmadan bakmak”, **Közben jedi** “Bir kimseye dikkatlice bakmak” **Köz jazbadı** “Gözünü ayırmadan bakmak” **Köz qıyığın tıkti** “Gözlerini ayırmadan bakmak” **Köz saldı** “Bir kimseye çok fazla bakmak” **Köz sürinedi** “Bir kimseye ya da nesneye çok bakmak” deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz kesilmek**” (Olanca dikkatini toplayarak bakmak) Tarama Sözlüğünde **göz urmak** “Dikkatle bakmak, göz koymak” deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz türtki boldı “Herkesi huzursuz etmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göze batmak**” (a) Görünüşte herkesi tedirgin etmek, b) Başkalarının çekemeyeceği bir yüksekliğe erişmek) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz aldında “Göz önünde bulunmak, yüz yüze bulunmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz önünde**” deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz jeter jer “Gözün alabildiği yere kadar” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz erimi**” (Gözün alabildiği uzaklık) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Kazak Türkleri, yakın uzaklığı veya çok yakın uzaklığı ifade etmek için insan ve hayvan uzuvlarından yararlanırlar. Buna ölçü terminolojisinde “Antropometrik sistem” adı verilir. “*köz jeter jer*” örneği de antropometrik sistemle oluşturulmuş bir deyimdir. Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela; *aya; jeter jer*: Ayak uzatılabilen yere kadar olan mesafe demektir.⁵⁰

Köz mölşermen “Göz kararı ölçmek, tartmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz kararı**” (Ölçülerek ya da tartılarak değil, gözle oranlayarak belirlenen (miktar) deyimleriyle aynı anlamı taşımaktadır. Bu örnek de Antropometrik sistemle meydana getirilmiş deyimlerden biridir.

Közden tasa qılmadı “Göz önünden ayırmamak, başka bir yere gitmesine izin vermemek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözaltı etmek ~ gözaltına almak**” (*Bir kimseyi, belli bir yerden ayrılmasına izin vermeyerek denetlemek*) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Közi ottay jandı “Sevinmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözleri parlamak ~ gözlerinin içi gülmek**” (Çok sevinçli olduğu, yüzünden gözünden belli olmak, yüzünde sevinç ve umut belirtileri görülmek) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Közi sağal eken “Kör olmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki **gözü akmak ~ gözü sönmek** (Gözü yaralanıp kör olmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Közsiz erlik “Tehlikeli bir işe girişmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göze almak (almamak) ~ göze görünmemek**” (Yapmaya karar verdiği iş dolayısıyla karşılaşabileceği tehlikeyi kabul etmek (etmemek) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz jazıp qaldı “Gözden kaybolmak, izini kaybettirmek” **Köz uşına ketti** “Çok uzağa gitmek, gözden kaybolmak” **Közden ğayıp boldı** “Birden gözden kaybolmak” **Közün appaq qıldı** “Aldatmak, izini kaybettirmek” **Közi battı** “Kaybolmak, yok olmak” anlamındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki

⁵⁰ Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinde Antropometrik Sistemle Meydana Getirilen Ölçü Adları”, 6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, (Yayımlanmamış Bildiri) Celalabat- Kırgızistan, 25–28 Mayıs 2008.

“gözden kaybolmak~ gözden uzaklaşmak” (Görülmekte olan kişi, şey, görülmez olmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz tutup otur “Gözlemek, takip etmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz hapsine almak**” (Bakışlarını üzerinden ayırmayarak bir kimseyi gözetlemek) Tarama Sözlüğünde, **göze dutmak, (göz tutmak)** deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Közi tüsti “Bir şeyi beğenmek” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**gözü tutmak**” (Görünüşi, davranışı dolayısıyla bir kimseyi beğenmek) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz baylandı ~ Közge turtse körinbeytin qaranğı “Karanlığın çökmesinden sonra etrafı görememek” anlamındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “**göz gözü görmemek**” (Yoğun karanlıktan ya da tozdan, dumandan hiçbir şey görülmez olmak) deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Köz qarıqtı “Gözün parlak şeylere bakamaması” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “**göz almak ~ gözün kamaştırmak**” (a) Keskin ışık, gözü bir süre göremez duruma getirmek, b) Güzellik ya da başarı, görenleri hayran bırakmak) **göz alacalanmak** “Göz kamaşmak, alaca bulaca görmek” deyimleriyle anlam bakımından benzerlik göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmamızda, göz organ ismini esas alan deyimlerin tespitinde ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФРАЗЕОЛОЯГИЛЫҚ СӨЗДІГІ,⁵¹ Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan V. *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*⁵² ve Türkiye Türkçesinde de aynı anlam özelliklerine sahip olan deyimlerin açıklanmasında Türkçe Sözlük,⁵³ Deyimler Sözlüğü⁵⁴ ve Ahmet Turan SİNAN⁵⁵,ın sözlüğünden yararlanılmıştır.

Bugünkü Kazak Türkçesi dilbilim kaynaklarında frazeologizm kavramı “*geniş ve dar*” manada olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Kazak Türkçesindeki dar grubun içindeki birimler, Türkiye Türkçesindeki “deyim” kavramıyla hemen hemen aynıdır. Kırgız Türkçesinde olduğu gibi⁵⁶ Kazak Türkçesinde de deyimler, “*leksikoloji*” başlığı altındadır ve ayrı bir başlıkta incelenmemiştir. Kaynaklarda deyimlerin şekil, cümle bakımından oluşumları ve bağlanma biçimleri ve semantik dizilişi, Türkiye Türkçesindeki deyimle ilgili yapılan çalışmalara nazaran, üzerinde teferruatlı bir şekilde durulmuştur.

Kazak Türkçesinde deyimler, gramer özellikleri iki açıdan değerlendirilmiştir. Birincisi, “*Deyimlerin söz grupları ile ilişkisi*” ikincisi; “*Deyimlerin morfolojik-sentaks yapısı*”dır.

Kazak Türkçesinde deyimlerin büyük bir çoğunluğu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sonu “*mastar eki*” yerine “*geçmiş zaman (ötken şak) +D²I² ekiyle*” bitmektedir.

Kazak Türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimlerin sayısı toplam olarak “158”dir. Yaptığımız mukayeseli araştırmanın neticesinde Türkiye Türkçesindeki “göz” organ ismiyle kurulmuş 46 deyimle Kazak Türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş 67 deyim anlam bakımından benzer olduğu tespit edilmiştir.

⁵¹ Кеңесбаев І. *Қазақ Тілінің Фразеолояғилық Сөздігі*, Kazak CCR'nin “Glm” Baspası Almatı 1977.

⁵² Kenan KOÇ, Bayniyazov, A.; Başkapan V. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Turan Yayınevi, Türkistan 2003.

⁵³ *Türkçe Sözlük I-II*. Yeni Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 549, Sözlük Bitim ve Uygulama Kolu Yayınları: 1. TDK Yayınları, Ankara 1993.

⁵⁴ Ömer Asım AKSOY, “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü”, *2 Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1988.

⁵⁵ Ahmet Turan SİNAN, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı Yayıncılık, Ağustos 2001.

⁵⁶ Nergis BİRAY, “Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, Aralık 2005 s. 133.

Kaynaklar

- AKSAN Doğan, **Anlambilim**, Engin Yayınevi, Ankara 2003.
- ATMACA Emine, “Kazak Türkçesinde Antropometrik Sistemle Meydana Getirilen Ölçü Adları”, **6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, (Yayımlanmamış Bildiri) Celalabat- Kırgızistan, 25–28 Mayıs 2008.
- BALAQAEV M. TOMANOV, E. JANPAYİSOV, B. MANASBAEV, **Qazaq Tiliniñ Stilistikası**, Almatı 2005.
- BİRAY Nergis, “Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, Aralık 2005.
- CAFEROĞLU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları: 260, İstanbul 1968.
- Derleme Sözlüğü I-XL** IL Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 211/1–12, Ankara 1972.
- Divanü Lügat-it-Türk Dizini**, TDK Yayınları: 368, Ankara.
- HACIZADE Naile “Azerbaycan Türkçesinde “Göz” Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri”, (Selçuk Üniv. Misafir Öğretim Üyesi).
- İLİYEV F. E. Bolganbayev, **Xazırgı Xaza; Tiliniñ Leksikologiyası ile Frazeologiyası**, Sözdik-Slovarı baspası, Almatı 2006.
- KENESBAYOĞLU İ.K. vd., **Kazak Türkçesi Sözlüğü** (Çevirenler: Hasan Oralıy, Nuri Yüce, Saadet Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları: 8, İstanbul 1984.
- KOÇ K.; Bayniyazov, A.; Başkapan V., **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Turan Yayınevi, Türkistan 2003.
- NASKALİ Emine Gürsoy, **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- ÖNLER Zafer, “Kutadgu Biligde Yer Alan Deyimler”, **Türk Dilleri Araştırmaları 9**, Simurg Yayınları, İstanbul 1999, s.I 19–186.
- ÖZEZEN Muna YÜCEOL, “Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2001/II, sayı. 600 Aralık 2001, s. 872.
- SİNAN Ahmet Turan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yayıncılık, Ağustos 2001.
- SUBAŞI Leyla, **Dilbilim Açısından Deyim Aklarını ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, TDK, Ankara 1988.
- TOR Gülseren, “Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu”, 21–23 Mayıs 2007, Almatı 2007.
- Türkçe Sözlük I-II**. Yeni Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 549, Sözlük Bitim ve Uygulama Kolu Yayınları: I. TDK Yayınları, Ankara 1993.